

SOSYAL KÜLTÜREL DEĞİŞME

EFİL YAYINEVİ

BOZKURT GÜVENÇ, Kabataş Lisesi'nden sonra bir süre İTÜ'ye devam etti. Mimarlık eğitimini, Devlet bursuyla ABD'de. Ga Tech ve Massachusetts Teknoloji Enstitüsü (M.I.T.)'de tamamladı. TCDD'de çalıştı. 1962 yılında Yıldız Teknik Okulunda görevli iken Eğitim Yönetimi için gönderildiği Columbia Üniversitesi (ABD)'de tanıdığı İnsanbilim alanında çalışmaya başladı. Dönüşünde, Hacettepe Üniversitesi'nin kuruluşuna katıldı. Sosyal Bilimler Derneği Başkanlığı'na seçildi, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı'na atandı (1974). Pakistan-Atatürk ve Japonya Vakfı burslarıyla (1979) Uzakdoğu kültürlerini araştırma fırsatı buldu... Tokyo Üniversitesi'nde Araştırma dersleri verdi. Wilson Bursu ile ABD Kongre Kütüphanesi'nde çalıştı. 1969'da doçent, 1977'de profesör, 1993'de emekli oldu. Cumhurbaşkanı Danışmanı olarak Çankaya'da görev aldı. 1997'de Bilimler Akademisi üyeliğine seçildi. Yeditepe Üniversitesi'nde lisans üstü dersler verdi. Halen süreli yayınlara denemeler yazıyor.

Başlıca Kitapları

Türkiye Demografyası • Kültür Sorunu • İnsan ve Kültür • Sosyal-kültürel Değişim • Japon Kültürü • Japon Eğitimi • Yüksek Öğretime Geçiş • Güldüşün Fıkraları • Türk Kimliği • Nasıl bir Eğitim Reformu? • Kültürün ABCsi • Erkek Egemen Dünyada Kadın Sorunları • Demokrasi Din Devlet

Türkçe Çevirileri

Darwin ne dedi? • Tarihten Dersler • İnsan ve Dünyası • Yalnızlık Dolambacı • Çağımızın Özgürlük Sorunu

Yabancı Dillerde Türk Kimliği

The Other (İngilizce) • Der Andere (Almanca)

BOZKURT
GÜVENÇ

SOSYAL
KÜLTÜREL
DEĞİŞME

SOSYAL KÜLTÜREL DEĞİŞME

Bozkurt Güvenç

Genel Yayın Nu.: 241

ISBN: 978-605-4160-64-8

1. Basım, Temmuz 1976

2. Basım, Mart 2016

EFLATUN Basım Dağıtım Yayıncılık Danışmanlık Yatırım ve Tic. Ltd. Şti. ©2016
Efil©2016

Bu kitabın tüm hakları saklıdır.
Herhangi bir şekil ya da yöntemle çoğaltılamaz.
Sertifika Nu.: 12131

Kapak ve Sayfa Tasarımı: Çetin Acar

*Baskı ve Cilt: Sözkese Matbaacılık Tic. Ltd. Şti.
İVOGSAN 1518. Sokak MAT-SİT İş Merkezi No: 2/40 Yenimahalle-ANKARA
Tel: (+90) 312 395 21 10 - 395 59 07 • Sertifika Nu.: 13268*

E F İ L Y A Y I N E V İ

www.efilyayinevi.com
www.facebook.com/efilkitap
twitter.com/efilyayinevi
instagram.com/efilyayinevi

EFLATUN Basım Dağıtım Yayıncılık Danışmanlık Yatırım ve Tic. Ltd. Şti.
Bağcılar Mahallesi, Şemsettin Günaltay Caddesi, 283. Sokak,
Ata Apt. No: 9/7, 06670 Çankaya/Ankara, Türkiye
Tel : (+90) 312 442 52 10
GSM : (+90) 541 232 00 96
Faks : (+90) 312 442 52 12

İçindekiler

	Önsöz	vi
Bölüm 1	Giriş	1
Bölüm 2	Lojistik Sorular ve Sorunlar	11
Bölüm 3	Sistem Sorunu: Değişen Nedir?	29
Bölüm 4	Zaman-Mekan Sorunu: Nerede / Ne Zaman?	53
Bölüm 5	Nicelik Sorunu: Ne Kadar Değişme?	87
Bölüm 6	Nitelik Sorunu: Ne Biçim / Nasıl Değişme?	123
Bölüm 7	Nedensellik Sorunu: Neden / Niçin?	141
Bölüm 8	Sosyal / Kültürel Değişmenin Açıklanması	171
Bölüm 9	Güncelleme: Kırk Yıl Önce Kırk Yıl Sonra	199
	1. Türkiye’de Değişmeler	201
	2. Dünyadaki Değişmeler	202
	3. Sorunlar, Bulgular, Gelişmeler	205
	4. Açıklamalı Görseller	207
	5. Yazarın Araştırmaları	240
	6. Yeni Yayınlar	245

Bölüm 10	EKLER	257
1.	İçindekiler	259
2.	Tablolar	266
3.	Şekiller	267
4.	Kısaltmalar	272
5.	İşaretler	273
6.	Bibliyografya / Kaynaklar	275

Önsöz

O1. “BUNALIM ÇAĞI”

Sosyal/kültürel değişme sürecinin yol açtığı yapısal ve toplumsal sorunlar endüstri çağının en güncel konuları arasında yer alır. Devrim, kalkınma, gelişme, kentleşme, çağdaşlaşma hatta savaş ve barış kavramlarının ortak paydasında *değişme* olgusu bulunuyor. Bölgesel ve toplumsal değişmelerdeki hız farkları anamalcı, toplumcu ve “Blok-suz Ülkeler” bloklarını yarattı. Gelişmişler ve gelişme yolundakiler yanında; gelişmemişler ve değişme konusunda şimdilik kararsız gibi görünen toplumlar var. Bloklar ve toplumlararası ilişkilerde değişmenin biçimi ve yönü üzerindeki anlaşmazlıklar; toplum içi ilişkilerdeyse değişmeden yana olanlarla değişmeye karşı koyan güçler arasındaki çatışmalar giderek yaygınlaşıyor, yoğunlaşıyor.

Serbest ve güdümlü kalkınma modellerini savunanlar arasındaki ideolojik savaşlar çağımıza egemen oldu. Kimi gözlemciler göre, Kore’de başlayan Üçüncü Dünya Savaşı –düşman cephesinde değil de– vatan cephesinde sonuçlanacak. Değişen toplumlar belli bir ülküde birleşip *bütünleşirken*, öteki cephesinde bölünüp *çözülüyorlar*. Geri kalmış ülkeler, endüstrileşmiş Batı ile aralarındaki teknoloji uçurumunu kapatmak için Batılaşırken; teknoloji devriminin bol tüketim aşamasına ulaşmış toplumlar, “kültürel geri kalmışlık” diye bildikleri “yabancılaşma” sorunlarının çözümünü Doğu kültürlerinde arıyorlar.

Varlıksız yoksulu, Batılısı Doğulusu, gelişmiş gelişmekte olanı, sömürgeci ülkeleri ve siyah Afrikanın genç ulusları ile tüm insan dünyası, büyük değişme sorunlarının ağırlığı altında ezilip gidiyor. Bu koşullar içinde, bilgi, tutum ve davranış ayrılıklarının ideolojik kutuplaşması, sıcak ve soğuk savaşlar kaçınılmaz oluyor. Bazı tarihçiler, olup bitenlere kısa fakat çarpıcı bir ad koymuşlar : “*Bunalım Çağı*”. Bunalım çağı’nı bilim ve teknoloji yarattı. Bunalımın çözümü yine bilim ve teknolojiye bekleniyor. İyimserlere göre bunalım

bitecek ve barış gelecek. Kimi sosyal bilimcilere göreyse toplumun ve uygarlığın temelinde çelişki ve çatışma var, bunalım sürüp gidecek–insanla birlikte.

02. ÇÖZÜM YOLU?

Çağdaş insanın ve toplumun bilinçaltında çetin sorunlar yatıyor:

“Ne oluyoruz?”

“Nereye gidiyoruz?”

“Ne yapmalıyız?”

Yalnız geçmişe ve tarihe dayanarak geleceği kestirmek pek geçerli bir yöntem değil. Olup bitenler bilimsel bir güvenilirlikle açıklanabilse yakın gelecek belki bir ölçüde ve önceden kestirilebilir, denetim altına alınabilir. “İnsan ve dünyası değişiyor” tanısı doğru, doğru ama yeterli değil. Soruyoruz Gauguin gibi, “Kimiz, *nereden* gelmişiz, *nereye* gidiyoruz?” Bu tür sorunların yanıtları sanat ve felsefede fakat daha çok sosyal bilimde aranıyor. İnsanoğlu, bilgin Laplace’ın 150 yıl önce düşlediği *idea*’cı belirlenimciliğin özlemi içinde yaşıyor ve düşünüyor. Bu amaçla değişme kuramlarına başvuruyor : dünü öğrenmek, bugünü anlamak, yarını önceden kestirebilmek için.

03. ÇIKMAZLARIN KAYNAĞI

Tarih ve bilimsel kavramlar ne yazık ki güncel sorunlarımızın düğümünü çözmeye yetmiyor. İdeoloji sayısı kadar kuram var; ne kadar kuramcı varsa bir o kadar çelişik yorum var –kimi iyimser kimi kötümser. Hepsi de insanlık adına girilen fakat çoğunlukla insanın beklentilerine ters düşen çabalar bunlar. Sözün doğrusu kötü bir çıkmazdayız!

Bu evrensel çıkmazın “bilimsel” diye niteliyebileceğimiz iki kaynağı var : (1) İdeolojilerden bağımsız ya da ideolojiler–üstü düzeyde sosyal bilim yapılamıyor; (2) Kuram çokluğuna eklenen tarih bilinci eksikliği ve kavram kargaşası olup bitenleri yeterince anlamamızı engelliyor.

İdeolojiler yelpazesinde ya sağcı olmak var ya da solcu! Şayet ikisi de değilse kişi, o zaman hem sağcı hem de solcu, iki yüzlü olmakla kınanır; ikisinden birini seçmeye zorlanır.

Karşıt ideolojilerin de bilimsel açıklaması yapılabilir, kuşkusuz. Ama tek başına açıklama karşıt ideolojiler gerçeğini ortadan kaldıramıyor. Çünkü, bunalım çağı zıtlaşan ideolojilerden ileri gelmiyor. Tersine! Uzlaşmaz ideolojiler, İngiliz sosyal bilimcisi Wilson'un (1945) "dengesiz değişme" adımı verdiği bir olgudan doğuyor. Öyleyse genel gidişin yörüngesini değiştirmeden ideoloji sorununa kalıcı bir çözüm yolu bulunamaz. Olsa olsa, "barış içinde birlikte yaşama" ve "yumuşama" gibi mecazlar daha bir süre kullanılabilir, çıkmazdaki insanlığı oyalamak, insanoglunu umutlandırmak için!

04. ARKADAN GELEN BİLİM

Değişme sürecindeki yörünge düzeltmesinin başarısı, zihinlerdeki algısal blokların aşılmasına; dil, bilgi, kavram ve anlam yanlışlarının giderilmesine; değişimin bilimsel bir temele oturtulmasına bağlı görünüyor. Fakat kuramsal çözüm yolu, çoğu zaman gerçekleşemiyor. Çünkü, bilim adına önerilen çözüm yolları yavaş işliyor; olayların gerisinde kalıyor. Örnek olarak, kendi toplumumuzun yakın geçmişindeki bazı aşamalara bakılabilir :

Türkçülüğün Esasları (Gökalp 1924), Cumhuriyetten sonra; Devletçilik ve kadroculuk akımı, 1929–32 bunalımından sonra; çok parti fikri, Milli Şef döneminden sonra; demokrasi kuramı, çok parti uygulamasından; toplumcu bir anayasa düzeni, 27 Mayıs darbesinden; çağımın gerisinde kalmış bir "milliyetçilik", 12 Mart Muhtırasından sonra gelmedi mi?

Bu neden böyle oluyor? Neden bilimimiz geleceğe yönelik işlev kazanamıyor? Yetersizlik nerede başlıyor? Neden dolayı giderilemiyor?

05. BİLİM ADINA...

Toplumsal gelişmemizin "bilimsel" yorum ve değerlendirmesini büyük siyasal sıçramalardan sonra yapabiliyoruz. T.C. Hükümetinin iktisadi devlet kuruluşlarına umut bağladığı 1938'lerde Marxçı *İnsan* dergisini çıkaran Hilmi Ziya Ülken, Demokrat Parti'nin (1950) seçim başarısından bir yıl sonra *Tarihi Maddeciliğe Reddiye'sini* yayımlıyordu (1951). Profesör Ülken böyle bir dönüş yapmak gere-

ğini duymuş olmalıydı. Çünkü, 1946 yılında çıkarılan Üniversite özerlik yasasına karşın, bugünkü ölçülerle “ılımlı” bile gözükten bir sosyal bilimciler grubu (Berkes, Boran, Boratav ve Şerif) Üniversite-tekdeki görevlerinden uzaklaşmak zorunda bırakılmışlardı. Mümtaz Turhan’ın (1951) *Kültür Değişmeleri* de aynı dönemin ürünüdür. Psikolojik antropolojiye sosyal psikolojiden gelmiş olan Turhan, bu denemesinde yalnız *evrimci* ve *yayılmacı* kuramlardan söz açıyor; Ülken’in reddettiği “tarihi maddeci” akımın adını bile anmıyordu. Yapısal–işlevci akımın sosyal/kültürel antropolojiye egemen görüldüğü bir dönemin son yıllarını İngiltere’de geçiren Turhan, özetle, “Kültürlerin değiştiğini fakat değişmenin zorlanmaması gereğini” öğütüyordu –tıpkı Malinotvski’nin (1945) Afrika yerlileriyle ilgili olarak İngiliz sömürgecilerine önerdiği yönetim ilkesi gibi. Kalkınmada buyurucu, yönetimde merkezci bir CHP iktidarından sonra, Turhan’ın üzerinde durduğu ve birbirinden ayırdığı *maddi ve manevi* kültür öğeleri, *iç ve dış* etkenler, *serbest ve zorlanmış* değişme biçimleri, 1950 Türkiyesinin *Zeitgeist*’ma (günün anlam ve önem sloganlarına) son derece denk düşüyordu. Oysa, Sorokin’in (1928) kuramlar antolojisi M.R. Öymen tarafından daha önce dilimize çevrilmişti. Fakat kuramlar dosyası 1950-60 boyunca kaldırıldığı rafta bekledi. Yeni (1961) Anayasa döneminde, sosyal bilimlerimizin yeniden kuruluşu ve çok hızlı bir sol çeviri enflasyonu görüldü. Fakat değişme kuramları sorunu yine de ideolojik tartışmaların üstüne çıkamadı. Sorokin’in (1966) ikinci ve son kuram çakışması işte bu sırada yayımlandı. Ancak Kongar’ın (1972) *Toplumsal Değişme* denemesine değin, kuramlar sorunuyla ilgilenen sosyal bilimcimiz olmadı. Kongar’ın yaklaşımı, özellikle, iki savaş- arası ve ikinci Savaş sonrası dönemlerinde, iç ve dışdaki önemli gelişmeleri özetliyor, Sorokin’in ilk çevirisindeki bazı boşlukları dolduruyordu.

06. AMAÇLAR VE YÖNTEM

Toplumsal değişmemizin yörüngesi, yeni bir yol ayırımına varmış görünüyor. Fakat sosyal bilimlerimizde anlamlı bir atılım yok. Sınıırım, siyasal erkin hangi yola yöneleceği bekleniyor, daha önceleri de olduğu gibi. Biraz erkence davranmaya çalıştığım bu kez, bazı

konular eylem içinde tartışılmadığı için. Bu denemeyle, her hangi bir kuram önermiyor, sadece, belli başlı kuramların bir değerlendirmesini yapmaya çalışıyorum. Şu genel soruyla : “Doğru bildiklerimizin geçerli olduğuna nasıl güvenebiliriz?” Düzensiz ve dengesiz bir değişme sürecinin doğurduğu sorunların yol açtığı karşıt ideolojiler şüphesiz ki bugünden yarına ortadan kaldırılamaz. Ama olup bitenler ve onlara ilişkin inançlarımız arasında derinleşen vadinin iki yakası bir bilinç köprüsüyle olsun birleştirilemez mi? Başka bir deyişle, toplumsal yaşam ve ilişkilerimizdeki yaygın kavram kargaşası bir ölçüde olsun giderilemez mi? İşte bu türden soruların yanıtlarım arıyorum. Amaca varmak için “lojistik” diye bilinen bir yaklaşımı bu konuya uyarladım. Değişme olgusunu “ne-soruları” adını verdiğim aşağıdaki ana başlıklar altında toplayıp açıklamaya çalıştım :

- (1) *Ne* (ler) değişiyor?
- (2) *Ne* zaman-nerede,
- (3) *Ne* kadar,
- (4) *Ne* biçim ve
- (5) Neden, *ne* için değişiyor?

İzlediğim yaklaşımın kaçınılmaz bir gereği olarak : Sosyolojiye Giriş derslerinin içeriğini oluşturan *toplumsal sistem* olgusundan, psikoloji ve felsefenin konusuna giren *zaman-mekân* sorunlarına, değişmenin *matematiğine*, nedensellik ilişkisinin *mantığına* ve açıklama kuramlarının *felsefesine* kadar uzanan çeşitli bilgi alanlarına başvurmam gerekti. Ancak sosyal bilim kaynaklarından seçtiğim örneklerle konunun birliğini ve okunabilirliğini korumaya, şekil ve tablolar yardımıyla karmaşık ilişkileri anlaşılabilir bir konuma getirmeye çalıştım.

07. KİMLER İÇİN?

Bu kitabı yalnız sosyal bilimciler için değil fakat –doğrudan ya da dolaylı– değişmeden etkilenen herkes için yazdım, izlediğim yöntemin ve incelediğim konuların sonucu olarak, en basite indirgenmiş açıklamalarla, gereksiz yere zorlaştırılmış gibi görünenler yanyana bulunabilir. Basit yüzünden zor olan, zor olanlar nedeniyle basit gö-

rülenler bir yana bırakılmamalı, diyorum. Umuyorum ki, ortalama bir fen şubesi mezunu kadar mantık ve felsefe ya da lise edebiyat şubesi mezunu kadar matematik bilenler, bu kitabı okuyabilecektir. Yine öyle umuyorum ki, böyle bir deneme sosyal/kültürel değişme derslerine de yardımcı olabilecektir.

08. NEDEN VE NASIL?

Bundan 26 yıl önceydi. Harvard Üniversitesi'nde iktisat eğitimi gören Hindistanlı arkadaşlarımın o zamanki Başbakanları Nehru onuruna düzenledikleri bir toplantıya çağırılmıştım. Seminerin konusu, yaklaşık olarak, "Tarım ekonomisinden endüstri ekonomisine geçişin yapısal sorunları" idi, sanıyorum. Seminerde üzerinde durulan ana sorunları ilk kez duyduğumu ve çoğunu anlamadığımı anımsıyorum. O günden sonra bu açıdan görmeye ve anlamaya çalıştım değişme olaylarını. Mümtaz Turhan Hocadan "Kültür'ün Değiştiğini; Profesör Solon Kimball'dan kültürün ne olduğunu öğrendim. Önce, "Değişmeye Karşı Koyan Kuvvetler"den yani değişimin yavaşlığından yakındım (Güvenç 1964). Beş yıl sonra, temel teknoloji düzeyi yükseltilmeden sosyal kültürel sistemin değişmeyeceğini görmeye başlıyordum (Güvenç 1969). *Kültür ... Sorunu'nda* (1970), toplumdaki değişmeyle sosyal/kültürel kişilik sistemi (ulusal karakter) arasındaki bağlamı araştırmaya çalıştım. Değişme sorunu *İnsan ve Kültür*'ün (1972 ve 1974) son bölümü olacaktı. Fakat bir bölüme sığmadı. Konu gelişti, elinizdeki bu kitapçık oldu. Ancak, çoğu yazarların "bundan sonra yazacaklarını neden dolayı en çok beğendiklerini" şimdi daha iyi anlıyorum. Yıllar süren bir çalışmanın sonunda, vaktim olsaydı, herşeye yeniden başlamak isterdim. Ne var ki, bugün beğenmediklerimi yazmadan bu aşamaya gelemeyeceğimi çok iyi biliyorum. İşte onun için yayımlıyorum bu denemeyi.

09. TEŞEKKÜRLER!

Bu kitabın gerçekleşmesini çok kişiye borçluyum. Unutmaktan korktuğum için hepsini tek tek anamıyorum. Fakat herşeyin son derece hızla değiştiği bir yaşamın sonunda bile unutulmaması gereken kişiler ve anılar var. Önce, eşim Meldâ'nın ve çocuklarım Mu-

rat, İsmet ve Çağ'ın son iki yıl boyunca gösterdikleri hoşgörüyü ve manevi desteği teşekkürle anmak isterim. Kaç bölümün bittiğini, geriye hangi bölümlerin kaldığını izleyerek, araştırma ve yazma ateşini sürekli tazelediler. Elyazması karışık ve zor bir metni büyük bir dikkat ve sabırla okuyup iki kez daktilo eden Nevin Heparslan ile Şevket Kanbir'e, metindeki şekilleri çizen Kaya Güvenç'e, Bibliyografyanın derlenip toplanmasına yardımcı olan Nurten Güvenç'e ve kitabı bastırmayı kabul eden Hacettepe Nüfus Etütleri Enstitüsü'ne, Enstitü Müdürü Profesör Dr. Mithat Çoruh'a teşekkür ederim .

Düzeltilmemiş ilk taslakları dil ve içerik yönünden süratle okuyan ve “beğendiklerini başkalarına, beğenmediklerini yazara söyle” ilkesi uyarınca çok yararlı bir eleştiri yapan Doçent Mete Tunçay'a özel bir teşekkür borçluyum. Ne var ki, ilk fikirler gibi son kusurların da tek sorumlusu benim. Ve bu sorumluluğun kimseyle paylaşılmayacağım biliyorum. Bu çalışmayı, herşeyden ve herkesten çok, bana beni veren Anne ile Babama ve matematik Öğretmenim Kemal Gürsan'a borçluyum ve onlara adıyorum.

Bozkurt Güvenç
Beytepe : Mayıs 1976.

*Anneme, Babama ve
Öğretmenim Kemal Gürsan'a
B. G.*

...Varsın insanın doğal yapısı hakkındaki bu aklyürütmeler soyut ve anlaşılması zor görünsün ne çıkar? Bu onların yanlışlığını göstermez. Buna karşılık, bugüne kadar bunca bilge ve derin filozofun dikkatinden kaçmış bir şeyin çok açık ve kolay olması imkânsız gibidir. Ve bu araştırmalar neye mal olursa olsun, tartışma götürmez bir önem taşıyan bu konularda, bilgi dağarcığımıza *bu yolla* yeni bir şeyler katabilirsek, sadece sağlanan kazanç bakımından değil, fakat duyulan haz bakımından da kendimizi yeteri kadar ödüllenenmiş sayabiliriz...

Bu yolla, bilgimizi genişletmesek de hiç olmazsa bilgisizliğimizin farkına varırız.

David Hume (1976 : 12 ve 34)

1. Giriş

Madde ve biçim aklın soyutlamalarıdır; somut şeylerde her ikisi de vardır.

Bertrand Russell (1960 : 82)

Bu inceleme sosyal/kültürel değişme olgusuna ilişkin çeşitli kavram, yöntem ve kuramların çok yönlü bir eleştirisidir. Denemede sosyal, kültürel ve psikolojik değişmeler aslında tek fakat çok karmaşık bir olgunun farklı görünüşleri olarak ele alınmakta; “sosyolojik”, “antropolojik”, “politik”, “ekonomik” ve “sosyal psikolojik” başlıklar altında sınıflanan yöntem, yaklaşım veya kuramlar arasında önemli sayılabilecek bir ayırım gözetilmemektedir.¹ Değişme kuramcılarının çoğu –ister yayımlacı veya yapısal-işlevci, dengeci veya çatışmacı, devrimci veya evrimci; isterse, tarihi-felsefi yaklaşımlardan yana veya “deneyci” olsunlar– “değişme” olgusunun ortaya çıkardığı sorunlara çözüm arayan sosyal bilimcilerdir.²

11. KAVRAM BOLLUĞU

Tarihçiler, siyasal ve sosyal bilimciler, felsefeciler, iktisatçılar, sanatçılar, yöneticiler ve politikacılar, değişme olgusuna farklı açılardan bakmış ayrı adlar koymuş, birbiriyle çelişen tanımlar yapmışlardır. İdeolojik açıdan karşıt değer yargıları taşıyabilen, bilimsel veya nesnel gibi göründükleri halde tartışmalı olan bu

1 Sosyal bilimcilerin çoğu bu konuda iki kampa ayrılıyor. Sorokin (1966) gibi bütüncü sistematikçiler, toplum, kültür ve kişilik alanındaki değişmelerin birbirinden bağımsız olmadığını savunurlar. Von Wiese (1956) sosyal ve kültürel değişmelerin bağımsız olarak incelenmesini önerir. Yazar Güvenç (1970) bu konuda Sorokin'e daha yalandır. Kongar, toplumsal sözcüğü ile kültürel de kapsadığını (1972 b: 19) söylüyor ve bunu temellendiriyor (1972 b: 148)j

2 Çoğu çağdaş toplumlarda, sosyal/kültürel değişmenin hızlanmasıyla sosyal bilimlerin doğup gelişmesi arasında olumlu bir ilişki bulunduğu dikkati çekmiştir. Bu konuda Kiray'ın (1971 : 3-11) tebliğine bkz.

TABLO 1-1
DEĞİŞME OLGUSUYLA İLGİLİ KAVRAMLAR, SÜREÇLER VE DEĞERLENDİRMELER

Siyasal ve ekonomik bilimler, değerler, sorunlar açısından	Sosyal ve antropolojik bilimler, değerler ve ideolojiler açısından	Psikolojik ve psikiyatrik bilimler, dini ideolojiler açısından	
Gelişme (Ekonomik)	Çağdaşlaşma (Politik)	Değişme (Sosyolojik)	
Yabancılaşma (Psikolojik)	Yabancılaşma (Psikolojik)	Yozlaşma (Teolojik)	
Başarma	Bağımsızlaşma	Dinsizleşme	Çökme
Büyüme	Bilinçlenme	Topluluk—toplum olma	Çözülme
Endüstrileşme	Kentleşme	Türleşme—çoğullaşma	Maddeleşme
Genişleme	Kurumlaşma	Endüstrileşme—kentleşme	Maddileşme
Güçlenme	Kültürleşme	Bütünleşme—çözülme	Ruhsuzlaşma
İlerleme	Laikleşme	Sınıflaşma—katmanlaşma	Sürüleşme
Kalkınma	<i>Modernleşme</i>	Durağan—devingen olma	Yıkılma
Kazanma	Özgürleşme	Mekanik—organik dayanışma	Yoksullaşma
Zenginleşme	Uluslaşma	Halklaşma—uluslaşma	Yönsüzleşme
	Uygarlaşma	Evrim—Devrim	Yitirme:
		Değerlerini	Güvenini
		Güvenini	Sağlığını
		Sağlığını	Yaratıcılığını
		Yaşam gücünü	Yaşam gücünü
“Olumlu”	“Tartışmalı”	“Olusal ve olumsal”	“Olumsuz”

kavramlar Tablo 1-1’de beş başlık altında toplanmıştır. Bir sayım denemesi olarak şüphesiz ki eksikleri bulunan bu tablo, değişme olgusunun kavramsal, değersel ve yorumsal açılardan ne kadar büyük bir bilgi sorunu yarattığını göstermektedir. Tablodaki kavram ve sözcükler bir yandan değişme olgusunun güncel yaşamdaki yerini ve önemini; öte yandan, doğrudan ya da dolaylı biçimde, değişmeye ilişkin tutum ve kavramlarımızın değer yargılarıyla ne derece yüklü olduğunu yansıtır. Sosyal/kültürel bir varlık olarak çeşitli tutum ve değerlerle koşullanmış bulunan İnsanoğlu’nun köklü değişmelerden olumlu ya da olumsuz biçimde etkilenmesi; değişme olgusunun nedenlerini açıklamaya ya da sonuçlarını düzenlemeye çalışan kuramlara karşı ideolojik bir tutum alması doğal ve kaçınılmazdır. Değişmeyle ilgili kavramlarımızın bolluğu ve değerlendirmelerimizin karışıklığı bilinçli ya da bilinçaltı tutumlarımızın yelpazesini yansıtmaktadır. Tablo 1-1’deki kavramların önemli bir bölümü tartışma konusu olmuştur. Bu nedenledir ki değer yargıları taşıyan tanıların hatta nesnelliği tartışılmayan kavramların başına “genellikle” sözcüğü eklenmiştir. Çünkü “bilimsel” olduğu kabul edilse bile sosyal/kültürel olgularla ilgili en temel kavramlar aslında tartışmalıdır.

Sosyal bilimcilerin kullandığı “değişme” bütün bu farklı tutumları, karşıt değerleri içine alacak kadar geniş kapsamlıdır. Tablo 1-1’deki her kavram –ya da onun vurguladığı her sosyal sorun– değişme olgusunun ayrı bir yönünü, değişik bir yorumunu, dolayısıyla, görünümünü dile getirmektedir. Her “gelişme” ya da “gerileme” bir tür “değişme” olduğu halde; “değişme” kendi başına olumlu ya da olumsuz bir yön belirlemez, kesin bir değer yargısı taşımaz. Şu kadar ki her değişme olgusunu, onun sonuçlarını ayrı biçimlerde algılayan, değerlendiren ideolojiler –topluluklar, gruplar, sınıflar ve bireyler –vardır.³ Çağdaş sosyal bilimlerin “değişme” kavramını öteki kavramlara üstün tutmasının gerekçesi de buradadır.

3 Yaşlı ve genç iki politikacı arasında geçtiği söylenen aşağıdaki Frenk öyküsü “değişme” ve “değişmezlik” gibi “nesnel” kavramların bile istenirse değer ve duygularla ne denli yüklü olabileceğini göstermek amacıyla seçilmiştir. Seçim kampanyasının son günleri... Yaşlı politikacı kasaba kahvesinde karşılaştığı genç rakibine “değişme” den ne anladığını şöyle özetler:

Öyleyse denilebilir ki, akademik disiplini ve ideolojik yönsemesi ne olursa olsun çağdaş sosyal bilimci doğrudan doğruya değişme sorunlarıyla, dolaylı olarak da değişme kuramlarıyla ilgilidir. Yalnızca gözle görülür, somut davranış değişmelerini inceleyen ve kendilerine “davranışçı” adım veren kimi sosyal bilimcilerin araştırmalarında bile kuramsal bir yön veya yönelim vardır. Kuramsal bir yön ve yönseme olmadan –belki tanıtıcı, tanımlayıcı bir derleme yapılabileceği fakat– herhalde bilim yapılamayacağı yani özgün bir sorunun araştırılmasına elverişli verilerin bile sağlıklı olarak toplanamayacağı görüşü yaygınlık kazanmaktadır. Bilimsel kuramların geçerlik ve güvenilirliğini irdelemeyi amaçlayan çalışmalarla kuramsal genellemelere karşı çıkan incelemeler de büyük ölçüde kuramsaldır. Tıpkı *nihilizm*’in (hiçbir şeyin salt anlamda *var olmadığı* öğretisinin) bir tür inanç sistemi olması; yönetim sistemlerinin tümüne karşı çıkan *anarşizm*’in bir çeşit yönetim felsefesi olarak yorumlanabilmesi, gibi.

Sosyal/kültürel değişme olgusuna ilişkin bilimsel çaba ve denemelerde kuramsal olanla olmayanın diyalektik bir karşıtlığı, birliği ve bütünlüğü vardır. Birbirine karşı görünen kuramların da, sözü edilen diyalektik bütünlük içinde, ortak görünen bazı sorunları vardır.

12. KURAM ÇOKLUĞU-KURAM YOKLUĞU

Bunlardan ilk akla geleni *kuram çokluğu* ya da *kuram yokluğu* sorudur. Akademik unvanlar taşıyan sosyal bilimcilerin büyük bir çoğunluğuna göre gereğinden çok fazla sayıda değişme kuramı bulunduğu halde (Harris 1968, Inkeles 1964 : 88); kimi sosyal bilimcilere

---

Günü vâdesi dolunca, dostum, sen de herkes gibi öleceksin. Seni gömecekler. Bedenin toprağa dönüşecek. O toprakta biten ot ve yoncaları hayvanlar yiyecekler. Yararlı besinlerden süt yapacaklar. Yaramaz olanları öbek öbek sağa sola bırakacaklar. Ve ben, işte o öbeklere bakıp “genç dostum ne kadar da değişmiş” diyeceğim.

Genç politikacı yaşlı dostuna karşılık verir:

Madem ki hep ölümlüyüz, bütün bu değişim evreleri sizin de başınızdan geçecektir. Ve ben, aynı öbeklere bakıp “yaşlı dostum ne kadar da değişmemiş!” diyeceğim. -”

Tartışmanın bu aşamasında, köy muhtarı söyleşiye katılarak işi tatlıya bağlar: “Saygı-değer konuklar, biz köylüyüz. Aklımız pek ermez felsefe ve bilim sorunlarına. Fakat sizlerin sözünü ettiğiniz O sağlı sollu öbeklerin hep aynı maddeden yapıldığını bilir ve söyleriz.”

göre, “kuram” düzeyine ulaşmış yani geçerli ve güvenilir olan tek bir kuram örneği yoktur (Kroeber ve Kluckhohn 1951). Diyalektik ilkeleri izleyen, biçimsel mantığın yanılmalarına karşı paradoksal bir mantığın da varlığını ve daha güvenilir olduğunu savunan bilgi kuramcılarına göre “kuram yokluğu” ile “kuram çokluğu” aslında eş anlamlı yargılardır. Gerçi Aristoteles’in formüle ettiği mantık ilkelelerinden birine göre, A ile A–*olmayan* arasında *üçüncü* bir A–durumu olanaksızdır ama diyalektikçilere göre : “A, aynı zamanda, A–*olmayandır* da!”⁴

Uyarlılığımızın evrensel değişme olgusu ve sorunları karşısında değişmeyi anlamaya, açıklamaya, denetlemeye veya değişme sürecine yön vermeye çalışan politikacıların, yöneticilerin ve sosyal bilimcilerin de ortak bir mantık sorunu; “değişme kuram(lar)ı” sorunu vardır. Biçimsel mantık, *değişmezlik* (özdeşlik) varsayımı üzerine kurulduğu halde; diyalektik mantık evrensel ve sürekli bir değişme sürecini öngörür. Değişme olayını hangi akıl yoluyla açıklamak acaba daha akılcadır?

13. LOJİK BAZI SORUNLAR

Bu sorunu çözmeye, en azından soruna bir açıklık getirmeye çalışan her sosyal bilimcinin çok sayıdaki kavramsal, yöntemsel ve kuramsal yönelim ve akımlardan birini seçip savunması, bilinenlere bir yenisini eklemesi hiç de zor bir iş değildir. Değişme kuramları konusu –değişme olgusunun kendisi gibi– çok yönlü, çok boyutlu ve son derece karmaşık bir sorundur. Söz gelişi, değişme olgusunun ve kuramlarının *lojistik*, *lojik*, *ideolojik*, *teleolojik* ve *metodolojik*, kısaca *epistemolojik* (bilgi kuramına ilişkin) sorunları vardır. Bütün bu sorunların –bilerek yabancı dillerden seçilmiş olan yukarıki sözcüklerden kolayca görüleceği gibi– ortak paydası ya da böleni “*lojik*” dir; yani, bilgi üretimiyle ve insan aklının işleyişiyle ilgili *yol–yordam* sorunudur (Keleş 1976 : XI). Konuya “giriş”in ilk aşamasında şu sorular akla gelmektedir :

4 Biçimsel ve diyalektik mantık ilkelerinin daha ayrıntılı bir karşılaştırması aşağıda (§ 21’de) yapılmaktadır. İki ve çok doğruluk değerli mantıklar için Bkz. Hızır (1976: 235–47).

- (1) “Lojik” sorunu ya da “*lojik*” sorunlar çözümleyici ve bütünlüleyici bir yaklaşımla irdelenerek genel bazı sonuçlara varılabilir mi?
- (2) Başka bir deyişle, değişme olgusuna ilişkin kavram, tanım ve kuramların da bir sosyolojisi yapılabilir mi?

İncelemenin genel amacı, işte bu iki soruya bir yanıt arama çabası olarak özetlenebilir. Bu yaklaşımla, değişme konusu bir yöntem sorunu olarak ele alınmakta veya dolaylı yoldan yöntembilime indirgenmiş olmaktadır. Böyle bir indirgeme–her türlü eleştiriye açık olduğu kadar– bazı pratik yararları açısından savunulabilir de! Yöntem ve yöntembilim kavramları, burada, bilim yapma sürecinin genel ilkeleri ve kuralları olarak geniş anlamda kullanılmaktadır (Şekil 1-1).

Bilimsel açıklamada, belki de, daha doğru deyişle bilimsel çalışmalarda yer alan en somut olay ve olgulardan en soyut kavram, model, kuram ve yasalara kadar uzanan aşamalar ve düzeyler arasındaki etkileşimler ve gidiş- gelişler bu karşılıklı ilişkileri düzenleyen kural ve ilkeler böylece yöntem kavramının kapsamına, yöntembilimin yetki alanına alınmış olmaktadır. *Epistemolojik* gibi gözüken bu genel yaklaşım öyleyse, özü ve içeriği açısından, en geniş anlamıyla *metodolojiktir*.

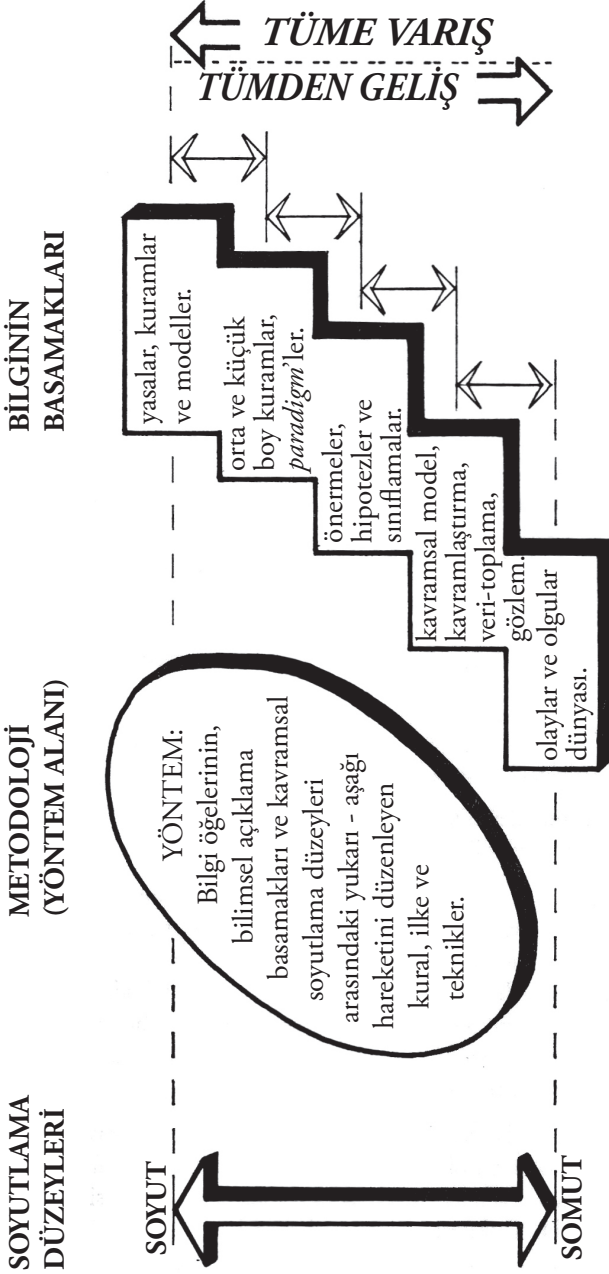
14. HİPOTEZ⁵⁻⁶

Denemenin hipotezi “değişme kuramlarıyla ilgili çeşitli sorunların, temelde, *lojistik*, *lojik* ve *metodolojik*, kısaca, *epistemolojik* kökenli olduğunun çözümlenme ve bütünlümeyle irdelenip gösterilebileceği” yolunda özetlenebilir.

Bu hipotez, yukardaki biçimiyle, bilimsel çalışmalarda sıkça rastlanan bir yinelemeden (tekrarlama) fazla bir şey değildir. Ancak, incelemenin hemen aşağıda sıralanan *amaçları*, böyle bir yinelemeyi bir dereceye kadar haklı gösterebilir.

5-6 “Hipotez” ve “varsayım” sözcüklerini ayrı anlamlarda kullanıyorum : Hipotezi, doğru olup olmadığını irdelenecek bir önerme; varsayımı ise, doğru olduğu önceden kabul edilen öncüller karşılığında olmak üzere. Ozankaya (1975) postüla yerine belit'i öneriyorsa da, hipotezi yine varsayım ile karşılamaya çalışıyor. Bkz. Kavramlar (§ 96).

ŞEKİL 1-1, METODOLOJİ ALANI. Kaynak: PELTO 1970.

15. AMAÇLAR

Denemenin amaçları :

- (1) Değişme kuramlarıyla ilgili bilgi sorunlarının çözümlenebilir-aşılabilir türden olduğunu,
- (2) Bazı önyargıların ve yöntembilimsel engellerin aşılmasıyla kuramların daha iyi anlaşılabilir olduğunu,
- (3) Daha geçerli ve güvenilir kuramların geliştirilmesi için gerekli ön ve yan koşulların bulunabileceğini,
- (4) Bu koşulların ilkeler, kurallar ve önermeler halinde saptanabileceğini,

ortaya koymaktadır.

16. VARSAYIMLAR⁵⁻⁶

Yukardaki amaçlara kısa yoldan varılabilmesi için bazı varsayımlar yapılması ve bu varsayımların önceden belirtilmesi gerekiyor. Bu çalışmada da aşağıdaki varsayımlar yapılmıştır :

- (1) Toplumsal ve toplumlararası ayrımların önemli nedenleri sosyal/kültürel değişmelerdir,
- (2) Sosyal/kültürel kuramlardan çoğu, değişme olgusuyla ilgili olduğu gibi; sosyal bilimciler de, çoğunlukla sosyal/kültürel değişme sorunları üzerinde çalışmaktadırlar,
- (3) Sosyal/kültürel değişmelerin yol açtığı *etik* ve ideolojik sorunlar varsa da; değişme olgusunun kendisi tartışma konusu olmaktan çıkmıştır. Sosyal bilimciler bugün artık toplumların –değişip değişmediğini değil de– *nasıl* ve *neden* değiştiğini araştırma ve açıklama aşamasında bulunuyorlar.
- (4) Okuyucu, denemede geçen ya da sözü edilen değişme kuramlarını yeterince bilmektedir; bu nedenle temel kuram ve yaklaşımları yenice özetleyip hatırlatmaya gerek yoktur;

ancak okuyucu gereksinme duyuyorsa, metin ve dipnotlarda yer alan Türkçe ana kaynaklara başvurma olanağına sahiptir (Turhan 1951, Kongar 1972 b, Öymen 1974).

Şüphesiz ki peşinen benimsenen bu varsayımların bazı yanlışları olabilir; ancak, bu varsayımların doğruluğu ve geçerliği tartışma konusu yapılmamaktadır.

17. BÖLÜMLER

Araştırma–inceleme, *Giriş* bölümü de dahil olmak üzere, sekiz bölümden ve eklerinden oluşmaktadır, ikinci bölümde, değişme olgusuna ilişkin lojik sorunların genel bir sayım ve dökümü sunulmaktadır. Sonraki bölümlerde, ana sorunların çözüm yolları araştırılmakta, varılan sonuçların tartışması ve önerilen bazı çözüm yollarının değerlendirmesi yapılmaktadır. Sırasıyla, üçüncü bölümde değişen sosyal/kültürel sistemin neliği; dördüncüde *zaman/mekân* boyutları; beşincide değişmenin *niceliği*; altıncıda *nitelik* sorunları; yedincide *nedensellik* sorunu; sekizincide değişmenin *açıklanması* veya *önceden haber verilmesi* (öngörülmesi) sorunları üzerinde durulmaktadır.

18. KAYNAKLAR

İnceleme ve tartışmalarda yararlanılan kaynaklar yazarların soyadı, yayım tarihi ve sayfa numarası belirtilerek metinde (parantez içinde) gösterilmiş; kaynaklarla ilgili öteki standart bilgilerse yazar adına göre *alfabetik* ve yayım tarihine göre sıralanmış olarak “Bibliyografya” (Kaynakça) ekinde verilmiştir.

19. EKLER

Ekler Bölümünde, metindeki alt ve ara başlıklara göre düzenlenmiş bir “*İçindekiler*” tablosu, tablo ve şekillerin tam listeleri, kısaltmalar ve matematik işaretlerin açıklaması, seçilmiş temel kavramlar, kaynaklar, özel adlar dizini ve genel dizin yer almaktadır.